

A marokkói népességvándorlási rendszer

A demográfiai átmenet és a térbeli mobilitás változása között szoros kapcsolat figyelhető meg. A marokkói népességnövekedés ritmusának növekedése – az 1900 és 1912 közötti 0,6%-os évi átlagról 2,83%-osra nőtt az 1960–1971-es, optimális növekedésűnek tartott periódusra vonatkoztatva – jelentős hatással volt a népesség térbeli mobilitására, amely kifejezetten aktívnak volt mondható. Igaz ugyan, hogy a népsűrűség növekedése nem idézi elő automatikusan a demográfiai nyomás súlyosbodását, illetve a népesség/erőforrások egyensúlyának felborulását. Azonban nagyban hozzájárulhat mindehhez, ha egy alulfejlett mezőgazdasági alaphelyzetről van szó és egyben egy alacsony hozamú mezőgazdasági termelékenységéről, melyet az ökológiai környezet gyengesége is sújt.

A népességvándorlási rendszer fejlődését mégis – úgy tűnik – alapvetően meghatározzák a környező terület sajátosságai. A népességvándorlás ténye sohasem tekinthető autonóm jelenségnek. Ehelyett mindig kifejezője az adott térbeli-időbeli keretnek, mely a sajátja, s amelybe beleilleszkedik: e keret magába foglalja a földrajzi teret, a gazdaságot és a társadalmat átfogó kapcsolatrendszert. Így a népességcserék állandó növekedése szorosan összefonódik a közlekedési viszonyok modernizációjával. Marokkóban tehát, ahogy a régiók elérhetősége javul, úgy a népességvándorlás lehetősége is nő, s ezt igazolják az Atlanti-óceán partján elterülő régiók magas kivándorlási adatai, szemben a perifériák elzárt területein mért alacsony kivándorlási adatokkal.

Alapjaiban tehát a földrajzi mobilitás formái és szerveződése kifejezői a tér és a társadalom működési és szervezési módjait meghatározó komplexitás bizonyos szintjeinek. A demográfiai-földrajzi dinamika – amely minden térbeli struktúra invariánsának tekinthető –, illetve a felsőszintű, társadalmi-térbeli rend eltérő mértékű változásai szükségszerűen érintik a népességvándorlási rendszert. E rendszer pedig az őt érintő hatásokra saját szerkezete újjáalakításával válaszol. A jelenségek egymástól való függése azonban nem homályosítja el azt a tényt, hogy mindeneszer szervezet rendelkezik egy bizonyos szintű autonómiával, amelyet társadalmi-kulturális öröksége, technikai tapasztalatai biztosítanak a számára. Mindezt ékesen bizonyítja a reakciók sokszínűsége, a meggyökeresedett regionális társadalmak különbözősége, amelyek jelentős népességvándorlási szálakat építettek ki, illetve az a sokarcúság, amelyet az újonnan letelepült társadalmak mutatnak, melyek még nem rendelkeznek a közösségi összetartás megcsontosodott hagyományyaival. Ekképp tehát Marokkó gazdagnak mondható a különböző népességvándorlási modellek vonatkozásában, melyek egyben különböző szintű hordozói a meginduló fejlődés társadalmi és gazdasági optimális tényezőinek.

A marokkói tér szerkezete alaposan megváltozott a XX. század folyamán. Abból a nagyjából hasonló gazdasági területből, ahol majdnem az összes család falusi viszonyok

között élt és a meglévő, kisszámú városközpont csupán kevés befolyással bírt a környező vidékekre, a gyarmatosítás – amely mindent megtett, hogy a kihasználja az atlanti parti területek lehetőségeit és csak és kizárólag e területeket – egy nagyon eltérő jellegzetességekkel bíró szerkezetet alakított ki. A közösségek különböző szintű bekapcsolódása a piaccgazdaságba eltérő szintű vidéki fejlődést eredményezett, amely különböző mértékű és természetesen aszimmetrikus gazdasági kapcsolatokat foglalt magába. A városok heterogén, ha ugyan nem duális jellege – itt értjük a dinamikus, „modern” városok és a „tradicionális” hanyatló központok közötti klasszikus szembenállást – egyértelműen meghatározza a gazdasági tér működésének új módját. A népességvándorlási szisztéma, melynek fejlődése új erőviszonyokat alakít ki, abban a modernizált és újjászervezett kapcsolatrendszeren belül zajlik, amelynek biztos pontjait a modernizált városok alkotják. A hatvanas évek elején, a függetlenség kikiáltásának másnapján, a tér szerkezete egy különlegesen kettős arculatot mutatott. A központi, atlanti parti Marokkó termelte meg a 2/3-át a többletértéknek, a népesség fele által lakott nemzeti területen (H. Beguin, 1974.). A hatalmas, periférikus területek marginalizációja tehát ijesztően szembetűnővé vált.

A közhatalom, amely tisztában volt a regionális fejlődés nagymértékű eltéréseiből származó kockázat mértékével, elkötelezte magát a „regionalizáció” politikája mellett, tehát egy jobb területi egyensúly és egy nagyobb társadalmi-térbeli homogenizáció mellett. A hatvanas évek végén, illetve a hetvenes évek elején köszöntött be egy új, lényeges periódus, amelynek során számos, a területszabályozás politikája által életre hívott szervezet és eszköz látott napvilágot. Ezentúl a fejlesztési tervek elképzelései a vidék szintjére is vonatkoztak. Az állami beavatkozások a specializáció és a regionális beolvadás irányába mutatnak, mint ahogy ezt tanúsítják a különböző társadalmi és gazdasági fejlesztést kitűző tervek céljai, az adminisztratív rendszerek csökkentése és az iparügyi politika.

Kevésbé polarizált tér, egyenlőtlenül fejlett tér, új egyensúly kialakításán fáradozó tér – mind-mind mutatja, hogy a tér szerkezetének átalakulásai fő magyarázatul szolgálnak a marokkói népességvándorlási rendszer fejlődéséhez.

A térbeli vándorlásra való hajlam fokozatos megerősödése, a vándorlási rendszer egyre bonyolultabbá válása, a mobilitás maga, amely földrajzi sokszínűségében egyre újabb és újabb társadalmi mobilitásokat eredményez, nem tanúsítja-e élesen a marokkói társadalom modernizációját és a regionális fejlődést? Mielőtt elemezni kezdenénk a népvándorlási rendszer új keletű változásait, előbb még említést teszünk a mobilitás átalakulásának fázisait meghatározó, legfontosabb jellemzőkről.

I. – A MOZDULATLANSÁGTÓL A MOZGÁSIG: EGY NÉPESSÉGVÁNDORLÁSI RENDSZER
KIALAKULÁSA, AMELY TANÚJA A REGIONÁLIS FEJLŐDÉS ELTÉRÉSEINEK

A. Szilárd társadalmak

A piacgazdaság és a gyarmatosítás kegyetlen megjelenéséig a népesség egy zárt világban élt. A falusi vagy törzsi társadalom minden meghatározó társadalmi ereje a stabilitás és az egyensúly elérésén fáradozott. Az idő koncepciója is ezt bizonyítja, hiszen ez az idő ismétlődő, cirkuláris. A gazdaság koncepciója nemkülönben, a népességcsoport fennmaradását egy önellátó gazdaság és egy különböző területek közötti, nagyon limitált cserekereskedelem biztosítja. A családok majdnem kivétel nélkül a falusi életmódot folytatják: a lakosságnak nagyjából 93%-a él vidéken és egész életében főleg mezőgazdasági munkát végez. A demográfiai dinamikát csupán az időszakokként ismétlődő, a kegyetlen időjárás viszonyoknak betudható rossz aratások és az ezeket követő járványok zavarják meg. Így hosszú időn keresztül a demográfiai növekedés csupán elenyésző arányú. A népesség nagyon-nagyon lassan növekszik, s így semmilyen szakadás sem következik be. A mobilitás formái pedig tradicionálisak maradnak.

Ugyanakkor igaz, hogy Marokkó történelmét mindig is befolyásolta a déli népesség lassú áramlása észak felé, tehát a száraz vidékekről a vízzel jobban ellátottak felé. A XIX. század végén azonban az úgynevezett migráció számszerűleg nagyon alacsony volt, csupán helyi dimenziókban volt észrevehető és évszakokhoz, illetve időszakokhoz kapcsolódó jelleggel bírt. Gyakorlatilag mindig ellenőrizve volt, ha valaki elhagyta a faluját vagy törzset és a népességvándorlás csupán a közösségi élet keretein belül zajlott le, s ezt a keretet a történelem, a tapasztalat és az etnikai-kulturális kapcsolatok építették ki. Bármennyire is rendelkeztek jelentős technikai örökséggel, mind a vízszabályozás, mind kertkultúrák és az épületek terén – exportálható és más régiókkal kicserélhető tapasztalatokról van tehát szó – a Tafilaletből származó emberek megálltak Feznél (vagy Meknèsnél). Csupán nagyon ritkán lépték át a saját kapcsolatrendszerükkel átszőtt, hagyományos életterük határát, amelyet a vérségi kapcsolatok, a társadalmi-kulturális viszonyok (itt értjük függőségüket a fassie fővárostól), illetve a gazdasági kapcsolatok alakítottak ki. A „filali”-k általában kútásók, kertészek vagy kőművesek lettek Fezben vagy a térség más, kisebb központjaiban.

A „vándorlások” számát az „öregék” ellenőrizték, a fiatalokat egy természetes szolidaritással összefűzött csoport – vagy a család, vagy a klán – „elküldte”, hogy bizonyos kiegészítő jövedelmet szerezzenek, amely néha elengedhetetlen volt a csoport fennmaradásához. A csekélyszámú vándorlási hullám mindig az ökológiailag legrosszabbul álló térségekből indult ki, a legjellemzőbb példa erre a chleuhs-k kivándorlása az Anti-Atlasz vidékéről. Az a vándorlás, amely ellenőrzött volt és egy szolidaritásra épülő kapcsolatrendszert használt (ekképp biztosítván a vándorlások optimális mértékét), nem minősült hosszán tartó távollétnek, illetve egy vak ugrásnak az ismeretlenbe, szemben a később lezajló, a faluból a városba áramló mozgalommal.

B. A regionális társadalmak destabilizációja

A XIX. század végén az atlanti parti kikötők perifériáján (főleg Casablancát említhetjük) jelentek meg azok a falusi települések, amelyek az első társadalmi nyugtalanságot tükröző jeleknek minősültek. E nyugtalanságot a marokkói kikötők kierőszakolt megnyitása eredményezte a nemzetközi kereskedelem előtt, illetve a vámvédelmi rendszer bevezetése. Azonban mégis a gyarmatosítás beköszöntött, tehát egy, a bennszülött populáció számára idegen értékeket hordozó társadalmi formáció megjelenése idézte elő – éppúgy, mint egy mindenre kiterjedő, általános zűrzavar, amely felelős a marokkói társadalomban végbemennő hatalmas változásokért – a vándorlást mint kényszer szülte mozgást.

A marokkói népesség, amely alapvetően falusi jellegű volt – hiszen a városok csupán egy gyenge hálózatot jelentettek a két hagyományos főváros ellenőrzése alatt –, nagyon kedvezőtlenül oszlott meg a térben. A népesség-elhelyezkedés ezen anomáliája azon a szembeötlő kontraszton nyugodott, amely szembeállította egyrészt a sűrűn lakott, ugyanakkor kevés erőforrással rendelkező hegyvidéket az alacsony népsűrűséggel rendelkező síkvidékkel, amelynek a megművelése térségenként különbözött. Így tehát Saïs gazdag síkságának a népsűrűsége nem haladta meg a 17 fő/km²-t a XX. század elején, amely csupán alig volt több a Magas-Atlasz, illetve az Anti-Atlasz nehezen megközelíthető hegyvidékének népsűrűségénél (15 fő/km²). A Rif-vidék népsűrűsége magasabb volt az atlanti parton elterülő síkságok népsűrűségénél (D. Noin, 1970.) Jelentős ellentét figyelhető meg tehát a meggyökeresedett, földművelő népességet eltartó régiók és az újonnan letelepült lakossággal rendelkező területek között, ez utóbbiak jellemzőek az alsó országrészben, ahol is a mezőgazdaság még nagyon kezdetleges, csupán gabonatermelésre és legeltető juhtartásra szorítkozik. Ez az ellentét pedig hordozója egy demográfiai és gazdasági egyensúlytalanságnak, amelyet a gyarmatosító társadalom nem késlekedett kihasználni.

Az a tény, hogy a népesség és a lehetséges természeti erőforrások aránya egyenlőtlen volt, segítséget nyújtott a kolonializmusnak abban, hogy koncentráltan és tartósan fenn tudjon maradni. Így elősegítette, hogy a gyarmatosítók az atlanti parti, központi területeken telepedtek meg, ők hasznosították a kis népsűrűségű, de optimális szinten elérhető területeket, melyek komoly lehetőségeket rejtettek magukban: gazdag termőterületekről és ásványkincsekben gazdag régiókról van tehát szó. Természetesen a Casablanca–Rabat tengely vált az egész szerveződés csomópontjává.

Modern csatornázási rendszert szándékoztak bevezetni, hogy hathatósan lehessen öntözni a marokkói földeket. A fókuszpont egy, a nyitásra törekvő szervezet szíve, tehát Casablanca kikötője volt. Saïs, Rharb és Chaouia gazdag mezőgazdasági termőterületeinek kiaknázása a klasszikus modell szerint zajlott, amely modern technikákat is ötvözött egyben. Olyan megművelési módokatokról van szó, amely a kis intenzitású, kétkézi munkára épül és olyan mezőgazdasági spekulációkról, amelyek a külföldi piacok ellátására törekednek. Ahol e módok életbe léptek, a mezőgazdasági fejlődés rendkívül sokféle hatást eredményezett: a mezőgazdasági-élelmezési ellátásra szakosodott gyárak fejlődését, a regionális felszereltség megnövekedését, s mindez elvezetett a dinamikus fejlődő mezőgazdasági régiók urbanizációjához. A „modern” mezőgazdaság (később az öntözött kerületek) új, helyi szolgáltatásokat rótt ki a városokra is és kiváltója volt, hogy e városok földrajzilag

is kiterjedtek a Központi-fennsík mindkét oldalán (Sebou és Chaouia vidékén, valamint Tadrában), két alaptengelyként tehát, amely a Casablanca–Rabat redőtetőhöz kapcsolódik.

A Casablanca kikötője körül létrejövő modern ipari fejlődés és a Rabat, a politikai főváros, valamint Casablanca (a két, egymáshoz közel elhelyezkedő város) térségében koncentráldó, makro-szervezeti hatalmak mind-mind tanúbizonyságul szolgálnak a központosítás mechanikájának. Az új urbanizációs szerkezet a központi, atlanti parti városok és a modernizált központok esetében volt főleg kedvező, amelyek új funkciókat láttak el és egyben újfajta felelősséggel is bírtak, s mindezt a tradicionális városközpontok kárára tették. Az utóbbiak gazdasági alapjai ekkorra nagyban lehanyagolóban voltak. E városok nagyrészt elhagyatva, meggyengülve (úgy, mint Fez, Marrákes vagy Salé, csak hogy a legfontosabbakat említsük) saját dinamizmusuk tekintetében is meggyöngültek, míg a „modern” városok jelentős növekedést könyvelhettek el ezen a téren.

A marokkói népességvándorlási rendszer végig ezeken a gazdasági nyitásra törekvő és az egyenlőtlen regionális fejlődés jellemezte éveken keresztül teljes összhangban volt az új, térbeli szerveződéssel.

C. A kivándorlás mértéke

Az 1960-as (D. Noin, 1970) és az 1971-es (R. Escallier, 1978) népszámlálási adatokat elemző tanulmányok kihangsúlyozták a migrációs hullámok megbecsülésének nehézségeit, alapul véve, hogy nincsenek pontos ismeretek sem a regionális demográfiai dinamika vonatkozásában, sem pedig a migrációs hullámok mértékével kapcsolatban. Mégis a konvergencia eredmények rávilágítanak az alapvetőnek bizonyuló tendenciák hitelességére. Egészen a hetvenes évek elejéig, a vidéki exodus lényegi eleme a migrációs rendszernek. A városok közötti migráció, bármennyire is fontos, még nem éri el azt a jelentőséget, amelyre csupán az elkövetkezendő esztendőkből tesz szert (R. Escallier, 1979). A vidéki lakosság végleges elvándorlása más vidékekre is csak limitált jelenségnek tekinthető – D. Noin szerint 1936 és 1960 között egy 5–6 ezer személyt érintő éves migrációról van szó –, s ezt nem mással magyarázhatjuk, mint a mezőgazdasági fejlesztés lassúságával, illetve a modernizáció útjára lépett területek gyenge befogadóképességével.

A piacgazdaság kaotikus és állandó kiszélesedése együttesen haladt a közlekedési forradalommal, a nagy, spekulatív kultúrák zónáinak megteremtődésével, és a városok szoros ellenőrzési funkciójával a vidék fellett, amit J.F. Troin tanulmányai is egyértelművé tesznek (1975) a szűkkekkel kapcsolatban. Ezek az „agressziók” rengeteg, sokrétű következménnyel bírtak és felelősnek tekinthetők a regionális közösségek destabilizációjának kialakulásában is (mely többé-kevésbé előrehaladott és korai volt), s így a „vidék–város” migráció végig a XX. századon keresztül folyamatosan növekedő mértéket mutatott. (1. táblázat)

1. TÁBLÁZAT – A tiszta „vidék–város” migráció mértéke Marokkóban
(az éves átlagos volumen és a vidéki populáció százalékos aránya)

Periódus	1900–1912	1912–1926	1926–1936	1936–1952	1952–1960	1960–1971	1971–1982
éves volumen	7.800	11.400	17.300	29.000	45.000	86.300	123.000
%	1,6	2,2	3,0	4,3	5,6	9,5	11,4

A növekedés mind számszerűen, mind relatív mértékben látványosnak tűnik. A vidéki exodus kirobbanása korainak tekinthető, a ritmusa azonban egészen a második világháborúig nagy vonalakban mérsékelt marad. Ezen túl pedig a demográfiai-élelmészeti és politikai krízisek járultak hozzá a régi struktúrák szétbomlásának folyamatához, s ahogy a demográfiai átmenet első fázisa kiteljesedett, ezt még hatékonyabban tették. Ahogy elmélyült a vidéki társadalmat érintő krízis, úgy erősödtek fel a belső ellentmondások és úgy hanyatlott a tradicionális társadalom gyakorolta fékező erő.

D. A különböző regionális migrációs modellek

A populációk mobilitása látványosan változik a különböző vidékek vonatkozásában. Az 1960-as (D.Noïn, 1970) és az 1971-es (R. Escallier, 1978) népszámlálási adatok alapján a vidéki lakosság végleges, városokba történő áramlását szemléltető térképek, illetve a vidéki migráció intenzitását jelző indexek mind-mind jelentős eltéréseket tesznek egyértelművé.

Általánosan elmondható, hogy a kivándorlás mértéke az atlanti parti Marokkó belső síkságain és felföldjein nagyobb volt, mint a hegyvidékeken és a többi, más biológiai-geográfiai meghatározottságú területen. A migrációs intenzitást egyaránt eredményezi a régiók földrajzi közelsége a különböző koncentrált erőforrásokhoz és az urbanizációs központokhoz, illetve a régiókat jellemző társadalmi-gazdasági helyzet.

Azok a nagystabilitású régiók, amelyeket a migráció jelensége csupán kevéssé érint, megfelelnek a pásztorkodásra szakosodott zónáknak (Központi-fennsík, Közép-Atlasz, Keleti Magas-Atlasz), a Moulouya és a Keleti Magas-fennsík vidékeinek. Mivel népsűrűségük nem túl magas, a demográfiai dinamizmus mértéke is jelentéktelen. E területeknek sikerült megőrizniük egy jobb népesség-erőforrás egyensúlyt, annál is inkább, mert mindeztől elkerülték az erőszakos bekerítés okozta felforgató hatásokat.

A nagymértékű kivándorlás által jellemzett vidékek összefüggő blokkot alkotnak, ideértve az atlanti parti Marokkó síkságait és felföldjeit: Chaouia, Doukkala, Abda, a Foszfát-fennsíkok, és kisebb mértékben Chiadma, Ahmar és Rehamna. E területek megfelelnek Casablanca fő migrációs medencéjének. A gazdasági főváros közelsége gyakorolja a fő vonzerőt, mint ahogy a közvetlen hátszág migrációs indexe is mutatja, Chaouia vidékéé, amely így a legmagasabb egész Marokkóban. Mégis, a legfőbb magyarázat alapvetően kapcsolódik a mezőgazdasági termelés módjához, illetve a meglévő társadalmi kapcsolatokhoz. A nagy, külterjes és gépesített gabonatermő gazdaságok által életre hívott szektor elősegítette a fölaprózódott földekből élő családok lecsúszását, a mikrofundizmust, és egy közepes szintű fölművelési mód megőrzését. E társadalmilag gyengének tekinthető területeket – melyek gazdasági alapjai is törékenyek – súlyosan megviselték a nagy földmagántulajdon kialakulásának káros hatásai. A társadalmi egyenlőtlenségek, az egyre jelentősebb

proletarizálódás, a munkanélküliség, melyet elősegített a gépesített és kevés munkaerőt igénylő mezőgazdaság mind-mind hozzájárult egy ellentmondásos kivándorláshoz (amelyet csak súlyosbított a demográfiai növekedés), ami a földműves lakosságot érintette, s többek közt a Marokkó legjobb földjeit művelő populációt. Az életterükről kegyetlenül elűldözött családok az atlanti parti városkörnyékek zónáinak lakosságát gyarapították: ilyenek Casablanca, Rabat, Kenitra stb. nyomornegyedei.

Azokban a régiókban, ahol a földművelési módszerek intenzitásának növekedése a jellemző és a modern, öntözéses földművelésű övezetek kiépülése is megvalósul, ott a legkisebb a földművesek elvándorlásra mutató hajlama. A termőföldek hasznosításában megmutatózó fejlődés (Rharb, Saïs, Tadla), később pedig az ORMVA (a Mezőgazdasági Fejlesztés Regionális Szervezete) által integrált földművelő kultúrák együttese a mobilitás sajátos feltételeit hívta életre: a potenciális elvándorlók visszatartása, mások elűzése, a szomszédos vidékek lakosságának idecsábítása (fellahokról, illetve kisbirtokosokról van szó). A mezőgazdaság sokrétű modernizációja maga után vont a mezőgazdasági dolgozók „turn-over”-jét, és a vidéki társadalom feltűnését, meghatározván az elvándorlás-bevándorlás a helyettesítő migráció által.

A hegyvidékeken és a szaharai zónákban, melyek sűrűn lakottak, a kivándorlási indexek közel állnak az átlagoshoz, mégis a helyzet az adott vidékek vonatkozásában változik. A Rif-hegység számos eltérést mutat, míg a Magas-Rif középső része ellenáll a migrációs nyomásnak, addig a keleti rész egy jelentős végleges kivándorlást táplál. A Chleuh-vidék egy egyedülálló migrációs modellt képvisel, amely nagy gazdasági hatékonysággal bír. Az Anti-Atlasz területe pedig, amely helyhez kötött, tradicionális parasztsággal bír, maximálisan hasznot húz a környező régió elzárkózásából, a XIX. században pedig jelentős demográfiai nyomásnak volt kitéve. A korai, ideiglenes és nagymértékű kivándorlás az atlanti part síkságainak fejlődő szektorai felé irányult. Az ide áramlók majdnem kizárólag fiatalok voltak, s az elért kereskedelmi eredmények (az élelmiszerkereskedelem) miatt sikeresnek tekinthető ez a migráció, s egy figyelemreméltó gazdasági és társadalmi felemelkedést eredményezett, amely pedig a későbbiekben hatással volt a Nagy-Souss etnikulturális egészének vidékére. Egy valóságos emberi emelő kút (noria) kapcsolta a modern városokat (főleg az atlanti tengely városait) a kiindulópontot képviselő régiókhoz, s ezt főleg az ideiglenes kivándorlók alkották, akiket a szolidaritás és a kölcsönös segítségnyújtás meghatározta nagy erejű családi és közösségi kapcsolatok egyesítettek.

Később pedig a gazdasági átalakulás, a társadalmi és kulturális modernizáció (iskoláztatás, urbanizáció, növekvő női szerepvállalás) jelentős változásokat hozott ebben a modellben. Az ideiglenes migráció végelegessé vált, anélkül azonban, hogy megsemmisítette volna a meglévő szolidaritási kapcsolatokat, melyek elősegítették a bevándorlók beilleszkedését a városokban.

E. A migrációs hullámok polarizációja

A vidéki lakosság migrációja a nagy városi központok felé irányul, melyek a tér makroorganizációs hatalmait egyesítik, s így a munkaerőnek képesek biztosítani a beilleszkedéshez szükséges gazdasági és társadalmi feltételeket. Az atlanti parti városi tengely (Casablanca–Rabat–Kenitra) fogadta magába 1900 és 1971 között a migrációs hullámok nagyjából

53%-át (Casablanca önmagában 37%-ot), amely eleve több, mint amit az összes többi városi központ befogadott (R. Escallier 1984).

A fővárosi tengely városainak migrációs befogadó területei nagyon kiterjedtek voltak, ha szerepük fontosságát nézzük. Casablanca befogadó területe lefedte Marokkó déli részének felét, különös tekintettel az atlanti parti síkvidékekre (Chaouia–Doukkala–Abda), a hegyvidékekre (Anti-Atlasz) és az elő-szaharai zónákra. Az északi régiókból származó vidéki vándorlók nem ismerték a gazdasági fővárost és Marokkó északi részén szóródtak szét, ellentétben a városi vándorlókkal, akik többségüket tekintve az atlanti parti városok felé vették útjukat. A Rabat–Salé migrációs medence, amely a politikai fővárost jelentette, bár nagyobb kiterjedéssel bírt, csupán alacsonyabb számú vándorlót vonzott, és Észak-Marokkó, Közép- és Dél-Marokkó régióit fedte le.

Ezzel ellentétben, a régiók városainak befogadó zónái sokkal nagyobb tömegeket egyesítettek és közvetlenül saját régióikat fedték le. Így Marrákes polarizálta Haouz és a Magas-Atlasz északi peremének migrációs hullámait. Ezen túl azonban befolyása gyorsan hanyatlott Casablanca befolyása javára, mint ahogy ezt jól mutatja Draa és Dades völgylakói által követett migrációs prioritás iránya. Ugyanezt a hanyatlást figyelhetjük meg a Fez- és Meknès-regiókra vonatkoztatva, vagy akár Tanger és Tetouan viszonylatában.

Hosszú ideig a migrációs rendszer az új kapcsolatrendszer kereteiben zajlott, kihangsúlyozván így a területi szerveződés nagyjelentőségű erővonalait. Az atlanti parti városi központok jelentették a fő migrációs végállomást a vidéki vándorlók számára éppúgy, mint a városiaknak (ez utóbbiak a társadalmi felemelkedésre és a modernizációra vágytak), s így hatalmas növekedésnek indultak. A nagy, gazdasági jelentőséggel bíró területek kis és közepes városai gyors fejlődésről tehettek tanúbizonyságot, ami szöges ellentétben állt az ezekről a területekről kiszorult, illetve marginalizálódott városok helyzetével. Ez utóbbiak a gyarmatosítást megelőző rendszer részét alkották.

A hetvenes évektől sok új tényező tűnt fel: a regionális városok ébredése, a városközpontok számának gyarapodása és megnövekedett területi kiterjedésük, a kis és közepes városok hálózatainak dinamizmusa és a migrációs hullámok új sokszínűsége kihangsúlyozta azokat a változásokat, melyek a tér működését és szerveződését érintették. Az 1982-es népszámlálási adatok, majd később a nemzeti demográfiai felmérés adatai 1986 és 1988 között és a legújabbak, az 1994-es eredmények, mind-mind megerősítik azt a tényt, hogy kiteljesedett a térbeli mobilitás átmenetének második fázisa.

II. – A MAROKKÓI MIGRÁCIÓS RENDSZER ÁTALAKULÁSA

A gazdaság modernizációja – az iparosítástól a szolgáltatásokig, a mondializációtól az informális gazdaság általánossá válásáig – és a térbeli struktúrák bonyolultsága tagadhatatlan tény, azonban nem mentes az ellentmondásoktól.

Ezen túl Marokkó rendkívül nagy kiterjedésű, modern öntözéses földművelésű övezetekre támaszkodhat – ilyen Rharb és Tadla vidéke, amelyek mindegyike több mint 100.000 hektár öntözött földdel bír –, s bár számos nehézséggel kellett szembenéznie ahhoz, hogy a század végére megvalósítsa az „egymillió hektár öntözött föld” nagyra törő programját, a

„kaliforniai Marokkó” álma semmiképp sem minősül már utópiának. Az öntözés egész régiókat alakított át, a kisterületű magántulajdonú földek megsokszorozódása és a városokban található földek intenzív megművelésére mutató hajlam megerősödése (a meleg-házás kultúrák és a motoros szivattyú forradalma) nagyban hozzájárult a vidék egy részének technikai és agronómiai átalakulásához.

Annak ellenére, hogy az ipari szerveződéseknek sokkal kevesebb típusát hívták itt életre, mint a Közép-Maghreb más országaiban, azért el kell mondanunk, hogy a városok periferiáján számos ipari zónát alkottak meg és szereltek fel. Ezek az új központok kiegészítik az eddig létező és az élelmiszeripari és vegyipari komplexumok által uralt ipari mintát. Az eredmények egyáltalán nem elhanyagolhatóak, azonban nem is tekinthetők kezdeményező erőnek a marokkói ipari tér „megfordításában”. Az investálás földrajzi koncentrációjának mechanizmusai továbbra is az atlanti parti városok vonzáskörzetének javára működnek.

A belföldi és a külföldi turizmushoz egyaránt kötött aktivitások jelentős fejlődésnek indultak. E virágzás pedig nem csupán az időszaki turizmus néhány nagy központjait érinti, hanem kiterjed a marokkói tengerpart egészére. Az állam pedig, stratégiai, politikai és gazdasági okokból egyaránt, és a területi homogenizáció célkitűzéseit szem előtt tartva, jelentős erőfeszítéseket tett, hogy összefogja az ellenőrzés és a társadalmi beilleszkedés szálait. A közlekedés modern hálózatának létrehozása, az adminisztrációs szervezet megerősödése és a regionális központok főbb szolgáltatásainak biztosítása mind hozzájárult a mozgástér lehetőségeinek átalakításához.

Az összes társadalmi-térbeli egyenlőtlenség azonban még távolról sem tűnt el, illetve nem is enyhült. Az atlanti parti városok jelentették a továbbiakban is minden szerveződés tengelyét. A városi kristályosodás és a szolgáltató központok új központjai bázisukat tekintve gyengék és törékenyek, és a „megyésítés” programja (1994-ben 65 megye és prefektúra volt, szemben az 1971-ben létező 21-gyel) sem hozta létre az optimális területi berendezkedéshez nélkülözhetetlen feltételeket. Mégis, a vidéki felvirágzás, a szolgáltatások és közszolgálati berendezések elterjedése elérte a kívánt szintet ahhoz, hogy a vidéki életnek új dimenziókat adjon, új szálakkal kösse az embereket régióikhoz – egyfajta provincializmus teljeseedik ki –, s hogy a városiasság új elemeivel módosítsa a városok légkörét. Ez pedig hozzájárul ahhoz, hogy a családokat a városokban tartsa, illetve megőrizze.

A kapcsolatrendszerek, a gazdasági, társadalmi és kulturális szokások (az új egyetemek megalapításával) rendkívüli bonyolultsága azt tanúsítja, hogy a térbeli szerveződés felső szintjét sikerült elérni. Hatásaként említhetjük a népesség strukturális elrendeződését, a lakosság nagyobb fokú mobilitását, a mozgás új formáit és a migrációs hullámok közötti kapcsolatokat, s főleg a térbeli mobilitás összekapcsolódását a társadalmi mobilitás különböző formáival.

A modernizáció a maga térbeli-időbeli tökéletlenségével egyetemben életre hívott egy új, összetettebb és kidolgozottabb migrációs rendszert. A hétköznapi mobilitás új formációi mellett, mint a városok közti migráció, lefelé irányuló vagy laterális mozgások, gazdasági migráció, a populáció életciklusához kapcsolódó migráció: előrelépés a ranglétrán, státusváltogatás, nyugdíj, idénymunka, hobby, stb. más mozgások is véglegessé válnak. Ezek pedig nem tanú-e a gazdasági, társadalmi és regionális fejlődés hiányosságainak, illetve nem jelentik-e a visszatérést a mobilitás etnikai-kulturális formáihoz?

A. A térben mozgékonyabb társadalmakról

1. Az 1982-es népszámlálási adatokra épülő megfigyelések

Az 1982-ben (az 1975-ös „zöld menetelés” folyamán áttelepített lakosság miatt) a megszámlált lakosság lakhelyére vonatkozó kérdés elemzése kapcsán kimutatható egy kétféle személynél kicsit többet magába foglaló vándorlási hullám. Annak ellenére, hogy a vidéki mozgások és különböző „más központok” közötti áramlást nem mérték fel, úgy becsüljük, hogy nagyjából minden tizedik lakos lakhelyet változtatott, s 18%-uk ezt a városi környezetben tette.

2. A nemzeti demográfiai felmérés (1986–1988)

E felmérés az 1987-es év belső vándorlására vonatkoztatva egyedülálló eredményt mutat fel: 975 000 vándorló, amely százból négy lakost jelent, aki lakhelyet változtatott. A számlálás különböző módozatai – a kiindulási zónában direkt módszerrel végzett számlálás a retrospektív kérdések helyett – magyarázhatják részben a tapasztalt különbségeket. A migrációs hullámok kiszélesedésén kívül a felmérés adatai (CERED, 1991) több ponton is felvilágosítást nyújthatnak.

A migrációs hullámok rendkívüli sokszínűsége és nagyobb kiegyensúlyozottsága lett alátámasztva, főleg a nagyobb súllyal bíró városok közötti migrációnak köszönhetően. Nagyjából minden harmadik vándorló (31,7%) költözött egyik városi településből a másikba. Lefelé vagy felfelé mutató mozgásról van szó, nagyjából 290.000 embert érintett 1987-ben, szemben az 1975–82 között kimutatott 118 000-es átlaglétszámmal. A másik felerősödött vándorlás, a vidéki környezetben történő migráció, a migrációs hullámok 16,2%-át érinti, és főleg nők alkotják.

A demográfiai felmérés által megerősített központi tény nem más, mint a vidéki társadalom krízisének elmélyülése. E megállapítás ellentmond számos becslésnek, melyek azonban főleg az 1982-es, hiányos népszámlálási adatokra épültek, és nem voltak mentesek az algériai helyzetelemzések hatásaitól, melyek a vidéki exodus látványos csökkenését hangsúlyozták. A felmérés első esztendeje folyamán 374 000 embert száműztek vidékről, s így a lakosság egy fontos részétől brutálisan megszabadultak. A vidéki lakosság elvándorlásának mértéke egyértelműen nőtt, az évi átlagos 11,4%-os arányról (1971–1982) nagyjából 17%-ra, amely nagyobb mértékű volt a Maghreb egészében mért átlagos eredménynél. A tunéziai kivándorlás optimális fázisa folyamán (1966–75) az arány 14,1%-os volt (P. Signoles, 1985). A vidéki exodus marad a legfőbb migrációs hullám, amely így az összes helyváltoztatás 41%-át teszi ki nagyjából.

Az ellentétes vándorlási hullám, amely a városból irányul a vidék felé, szintén nem elhanyagolható: a vándorlók egészének 11,2%-át érinti, így 103.000 személyt 1987-ben. E hullám kétségtelen növekedése azonban nem bír egyértelmű jelentéssel. A városi kiterjedés és a perifériák városiasodási folyamatának összekapcsolódásáról szóló elmélet – amely össze van kötve a központok-városok meglazulásával, illetve az ingatlan és földspekulációk mechanizmusaival – a legvalószínűbb, mint ahogy ezt támasztja alá a kísérő mozgások kiszélesedése is.

A vidék migrációs egyenlege így jelentős deficitet mutatna, s egyedül az 1987-es megfigyelési évre vonatkoztatva 271.000 embert jelentene, amely figyelemre méltó szám, s magában megsemmisít számos feltevést és elemzést.

3. Az 1994-es népszámlálási adatok fényében

Az 1982 és 1994 közötti, népszámlálás nélkül lezajló évek során számos, demográfiai-lag jelentős esemény következett be.

Első alkalommal fordult elő Marokkó történetében, hogy a polgárok többsége a várost választotta lakóhelyül. A városi populáció 1994-ben a marokkóiak 51,4%-át foglalta magába, míg 12 évvel azelőtt 43%-át, a függetlenség kikiáltásának küszöbén pedig csupán 25%-át.

1982 és 1994 között a városi populáció 4,678 millió lakossal gyarapodott, így egy éves, átlagosan 389.000 embert érintő növekedésről van szó. E növekedés pedig látványos az előző periódusokhoz viszonyítva: 1960 és 1971 között 183 000 személyről tudunk, 1971 és 1982 között pedig 301 000-ról. Ezek alatt az évek alatt a vidéki lakosság, amely a demográfiai átmenetben késésben volt, egy jóval magasabb természetes növekedési ritmust tartott fenn, és a teljes népességnövekedés tekintetében 977 000-es értéket mutatott fel, amely átlagosan évi 89 000 személyt kitevő nyereséget jelent.

A városiasodási átmenet kezdete óta a városi lakosság növekedési ritmusa (éves átlagban) felülmúlta a vidéki lakosságét. Mégis, a növekedési differenciál hányadosa sosem volt ennyire kihangsúlyozva. Az 1982 és 1994 közötti évek folyamán a városi lakosság tömege 5,5-szer gyorsabb ritmusban nőtt, mint a vidéki populációé: 3,61%, szemben a 0,66%-kal, míg a megelőző, népszámlálás nélküli periódusban a növekedés mértéke nagyjából 4,24%-os és 1,44%-os volt.

A vidéki populáció természetes növekedésének mértéke elérte az évi átlagos 2,6%-os értéket, végig az 1982–1994-es periódus alatt (CERED, 1993). Így a látványos migráció a vidék természetes növekedésének háromnegyedét vonta el, jórészt a városok javára. Ugyanakkor a városi populáció kétszer akkora mértékben nőtt, mint az endogén (vagy a természetes) növekedés mértéke. Ha meg tudnánk állapítani a városi lakosság „perifériákra való áramlását” a közeli vidéki településekre, akkor kétségtelenül el kellene ismernünk, hogy a vidéki exodus ezek alatt az évek alatt még jóval jelentősebb volt.

Nem könnyű megbecsülni a város-vidék migráció egyenlegét: legfeljebb a mértékek globális összemérését javasolhatjuk, amely a különböző demográfiai változók ésszerű összevetése alapján történik.

a, A nemzeti demográfiai felmérés 1986–88 között a belföldi és a nemzetközi migráció feltérképezésére irányult. A felmérés technikája, amelynek lényege az ismételt megfigyelésben állt, lehetővé tette, hogy megfigyeljék a migrációs mozgást a kiindulóponton, illetve minden összetevőjére kihatón: így a vidéki, városi és a városi perifériákra irányuló mozgásokat, melyeket a népszámlálások nem tudtak megvilágítani. A vidék migrációs egyenlege nagyfokú deficitet mutat. A megállapított veszteségek elérik a 292 000 személyt 1987-ben, melyből 21 000-et a nemzetközi migráció, 271 000-et pedig a városi migráció vont el. Látványos veszteségekről van tehát szó, melyek jóval meghaladják az előzetes becsléseket, s bizonyos kétségeknek adnak hangot a felmérés hitelességével kapcsolatosan.

Ezen hitetlenkedés pedig a statisztikával megbízott intézmények és a felmérés felelős szerveik körében is felütötte a fejét. Nem másról van-e szó, mint egy statisztikai „átverésről”, melyet többen is szuggerálnak?

A „Vidéki exodus. Fejlődési tényezők, profilok és kapcsolatok a kiindulási környezettel”¹ című tanulmányban a szerzők a felmérés eredményei kapcsán a következőket állapítják meg: „lehetetlen megakadályozni, hogy ne legyünk szkeptikusak e vonatkozásban” (58. old.), és hogy „amennyiben ezek az eredmények valósak, illetve a igazsághoz közel állónak bizonyulnának, akkor szigorúan újra kellene ellenőriznünk az előző periódusokra vonatkozó migrációs becsléseket is.”² A megmutatózó szkepticizmus annál is inkább motiválnak tűnik, mert a szomszédos országokban végzett felmérések és tanulmányok a belső migrációról a vidéki exodus lecsökkenését (Algéria) vagy időszakos leállását (Egyiptom) mutatták ki. Marokkó volt tehát az egyetlen közép-maghrebi ország, ahol a vidéki társadalom fejlődése súlyos nehézségekkel szembesült, súlyosbodva ráadásul az ismétlődő és nagymértékű szárazsággal, s így végül egy krízishelyzetbe került? Marokkó volt-e az egyetlen olyan térség, amelyben káros demográfiai-földrajzi meghatározottságú urbanizáció zajlott le?

b, A demográfiai felmérések adatai, összevetve az 1982-es és az 1994-es népszámlálási eredményekkel, segítséget nyújtanak az 1982–1994 közötti periódus tiszta migrációjának felbecsülésére. Ezt a következő alapon számíthatjuk ki: 1994-es városi populáció – (1982-es városi populáció + természetes növekedés 1982–94 között). Az 1982–94-es periódussal kapcsolatosan a megállapított természetes növekedés mértéke (éves átlag) megegyezik a CERED demográfiai projekcióinak átlag variánsával (1993), egy 1,86%-os értékkel, amely közel áll a nemzeti demográfiai felmérés által 1987-re megállapított természetes növekedési mértékhez³. Mivel a városi populáció átlag 3,61%-os mértékben nőtt, a tiszta migráció egy nagyjából 48–49%-os városi növekedésért felelős. Annak ellenére, hogy a vidéki migráció szerepe a városi lakosság megnövekedésében egyre nagyobb arányban játszik szerepet – 1960 és 1982 között átlagban 40%-ról volt szó – a városi növekedés módja a periódusra vonatkoztatva migrációs (endogén) túlsúlyt mutat. A látszólagos migráció több mint 187 000 személyre van becsülve évente, szemben az 1971–1982 közötti periódusra vonatkoztatott, éves 123 000-es értékkel. A migráció egyáltalán nem volt visszafogva és a vidéki lakosság városokba, illetve a városok perifériájára történő áramlása egyre nőtt, rámutatva egyrészt a parasztság gazdasági nehézségeire, másrészt pedig a vidéki fejlesztés érdekében történő technikai választásokra.

A párhuzamosan végbemenő vidéki migráció és a városi termékenység lecsökkenése kapcsán felmerül a kérdés a városi növekedés módjának fejlődéséről. Húsz év óta a marokkói termékenység súlyos hanyatlással szembesül: a városban egyszerűen a „szabadesése” figyelhető meg. 1972-től 1988-ig a városi termékenység átfogó indexe szerint egy nőre 6,6

¹ CERED, Direction de la Statistique, Rabat, 1995. 255. o.

² A „Migráció és urbanizáció Marokkóban” (CERED, 1993) című tanulmányban a vidék-város migráció éves átlagértékére vonatkozó becslések 67.000 személyt jelentettek az 1960–1971-es periódusra, míg a 113.000-et a 1971–82-es időszakra. „A Maghreb: emberek és terek” (A. Colin, 1996) címet viselő kimutatásban R. Escallier az éves migrációs hullámokat nagyjából 86.000 és 123.000 közötti személyre teszi.

³ A születés és a halálozás mértéke nagyjából megfelel egy 22,8%-os és egy 4,7%-os aránynak.

gyermek jutott 1972-ben (CERED-felmérés, 1972) míg 1988-ban csupán 2,6 (nemzeti demográfiai felmérés, 1988), s így 4 gyermekes csökkenést állapíthatunk meg, kifejezetten rövid periódus alatt. E folyamat azóta is halad. A legtöbb városban, s nem csupán a legjelentősebbekben, a legtöbb gazdasági-társadalmi csoportosulásban, s nemcsak a legkiemelkedőbb helyzetben levőkben, a kétgyermekes családmódelldörvend a legnagyobb népszerűségnek (2. táblázat)

2. TÁBLÁZAT – A városi termékenység átmenetének vége 1960–1995 (egy nőre jutó gyermekek száma)

1960	1970	1975	1980	1985	1990	1995
7,8	6,7	4,6	4,3	3,2	2,6	2,2

(Az 1960 óta Marokkóban végzett demográfiai felmérések adatainak hozzácsatolása: EOM (1961–1963), CERED-felmérés (1972–73), ENFPF (1975–79), RGPH (1981–82), ENDPR (1987–88) és RGPH (1993–94).)

Bár a halálozási arány csökkenése folyamatos és jelentős – városi környezetben 5%-nál alacsonyabb értékről van szó – a születések csökkenését nem tudja kompenzálni. A demográfiai átmenet második fázisának folyamán a városi lakosság természetes dinamizmusa látványosan lecsökkent, s mindez annak a vidéki populáció beáramlásának ellenére történt, amely a hagyományos termékenységi módelldörvendőörzőjének bizonyult. Azonban e vidéki lakosság nem maradt mentes a városi családmódelldörvendőhatásától.

Az 1982–94-es periódus kapcsán a demográfiai változók fejlődésének megállapításához a népesség lakóhely szerinti elhelyezkedését vették alapul, és a CERED demográfusai által végzett méréseket fogadták el. (3. táblázat)

3. TÁBLÁZAT – A demográfiai változók fejlődése a városi környezetben 1982–94 (ezrelékben kifejezett értékben)

Periódus	1982–87	1987–88	1988–89	1989–90	1990–91	1991–92	1992–93	1993–94
Születés	27,4	22,8	22,5	22,2	21,8	21,5	21,0	20,6
Halálozás	6,1	5,4	5,3	5,2	5,0	5,0	4,9	4,8
Természetes növekedés	21,3	17,3	17,2	17,0	16,8	16,6	16,2	15,8

(Forrás: CERED, 1993, 12. táblázat, 172. old.)

Ettől kezdve lehetségessé vált a migrációs egyenleg approximatív értékének megállapítása, amely egyben a tendenciózus mozgás tekintetében is meghatározó. Természetesen ez nem jelenti a migrációs jelenség alkalmoszerű ingadozásainak megállapítását (és az ezt követő városi növekedését), sem pedig a községi területhatárok kiterjedésének, illetve ezek következményeinek felmérését, ami viszont az adatok hitelességének értékét redukálja.

4. TÁBLÁZAT – A városi növekedés exogén faktorának növekedése: természetes egyenleg és migrációs egyenleg 1982–1994 (ezres lakossági arányban)

Év	városi népesség	városi populáció		éves arány	
		természetes növekedés	általános növekedés	természetes	migrációs
1982	8.730	8.916	9.045	186,0	128,3
1983	9.045	9.237	9.370	192,7	132,9
1984	9.370	9.570	9.708	199,7	136,7
1985	9.708	9.914	10.057	206,8	142,8
1986	10.057	10.271	10.419	214,2	147,8
1987	10.419	10.641	10.794	221,9	153,2
1988	10.794	10.981	11.183	186,8	201,9
1989	11.183	11.375	11.585	192,3	210,2
1990	11.585	11.782	12.003	196,9	220,1
1991	12.003	12.204	12.435	201,6	230,4
1992	12.435	12.641	12.882	206,4	241,2
1993	12.882	13.091	13.346	208,7	255,1

A nyolcvanas évek végétől kezdve a migrációs egyenleg aránya magasabb a természetes egyenleg arányánál. A demográfiai átmenet elmélyülése megváltoztatja a városi növekedés módját, amely ezentúl nagyjából migrációssá válik. A társadalmak és a városi tér tekintetében végbemenő fejlődés közvetett hatásai – bár nem hasonlíthatók az ötvenes és hatvanas években megfigyelt hatásokhoz, mikor is a vidékiesedés és újjá városiasodás voltak a társult, általános terminológiák – nem minősülnek sem kevésbé jelentékenyek, sem pedig kevésbé valóságosnak.

A marokkói példa távol esik az Algériában megfigyelt helyzettől (és bár kevésbé, de a tunéziaitól is különbözik) és például szolgál arra, hogy léteznek a városi fejlődésnek autonóm módjai, melyek összhangban állnak a társadalmi és gazdasági fejlődés sokszínűségével. A marokkói urbanizáció, miután előbb túllépett első fázisán, melyet meghatározott a nagyszámú vidéki lakosság beáramlása az „elvidékiesedett” és „elvárosiatlanodott” városba, majd később pedig a második, már érett fázisán, melyet az endogén növekedés jellemez, jelentősen előmozdítván a városok újfajta társadalmi és térbeli berendezkedését, illetve az urbanizáció megnövekedését, belépett a harmadik fázisba, amelynek során a lezárult városi, demográfiai átmenet és a vidék krízise együttesen teszik a vidéki migrációt a városi növekedés első számú faktorává.

B. A migrációs egyenlegek új földrajzi elosztása

A nagy marokkói városok relatív dinamizmusának csökkenése elsősorban a jelentős vonzással bíró kis- és középvárosok malmára hajtotta a vizet. Az első tíz marokkói város (kivétekként csak Agadir vonzáskörzetét említhetjük) éves, átlag 2,97%-os ütemben növekedett 1982 és 1994 közt, szemben az 1971 és 1982 közötti 3,25%-os és az 1960 és 1971

közötti 3,86%-os ütemmel. A legdinamikusabb városok: Salé, Fez, Tanger és Kenitra az átlagosnál magasabb ütemben növekednek. A migrációs egyenleg fejlődése az 1960–1982 közötti központi kategóriához viszonyítva is egyértelművé teszi a megfigyelt tendenciaváltozást. (5. táblázat)

5. TÁBLÁZAT – A tiszta migráció földrajzi eloszlása a városi rétegekben 1960–1971

Központi kategóriák 1982-ben	1960–1971-es periódus		1971–1982-es periódus	
	migrációs egyenleg	az egész %-os aránya	migrációs egyenleg	az egész %-os aránya
Casablanca	225.931	30,4	186.534	14,8
100.000 hektár felett	328.137	44,1	382.937	30,4
50.000-től 100.000-ig	79.602	10,7	179.674	14,2
20.000-től 50.000-ig	85.032	11,4	299.483	23,7
10.000-től 20.000-ig	29.270	4,0	119.349	9,5
2-től 10.000-ig	-4.336	-0,6	92.725	7,4

(Forrás: CERED, 1987, 25. old.)

A hatvanas évek során a nagyvárosok fogadták be a migrációs egyenleg háromnegyedét, az atlanti vidék városai több mint felét, míg a gazdasági főváros a 3/10-ét. E központok testesítették meg a bevándorlók többsége számára az egyedüli helyeket arra, hogy városlakókká váljanak, jó állásokhoz jussanak, és társadalmilag beilleszkedjenek. Az 1971 és 1982 közötti, a népszámlálás között lejátszódó periódusban az ellenkező folyamat volt megfigyelhető. A kis- és középvárosok vonzották magukhoz (vagy tartották meg) a legtöbb vándort, összesen nagyjából 55%-ról van szó. A városok 20 000-ről 50 000-re való növekedése látványos volt, és megfelelt egy 12 pontos nyereségnek és a casablancainál jóval magasabb migrációs egyenlegnek.

1. Az atlanti városok relatív szerepsökkenése a városi és migrációs rendszerben

Számos fontos tényező figyelhető meg: a kis- és középvárosok felemelkedése, a regionális városok egyenlőtlen fejlődése. Mind-mind kihangsúlyozza a tényt, hogy az utóbbi két évtized folyamán a migrációs és városi rendszer jelentősen átalakult. Kétségtelenül a legfontosabb jellemző az atlanti városok földrajzi-demográfiai fejlődését érinti, melyek súlya a rendszerben folyamatosan csökkent (6. táblázat), bár a stratégiai tisztségek és funkciók koncentrációja a továbbiakban is folytatódott.⁴

Gyakorlatilag tehát, míg a gazdasági potenciál jelentős maradt, egyesítve a termelési ipari egységeinek 3/4-ét és az ipari munkahelyek közel 70%-át, a nagykereskedelmi egységek 3/4-ét, a bankközpontok majdnem egészét és a harmadik szektor felső szintű aktivitásait, legyen szó akár a stratégiai funkciók koncentrációjáról, a „conurbation”-ról, bármilyen összetevők alkossák is, – tehát magába foglal vagy sem bizonyos kis, szatellit központokat

⁴ R. Escallier: La métropolisation et le monde arabe (A nagyvárosiasodás és az arab világ). Revue L'Astrolabe. N. 2. 2000.

(J. F. Troin, 1987) – , addig 1994-ben a marokkói lakosság csupán 35%-át foglalta magába szemben azzal a 42%-os aránnyal, amit a 20 évvel ezelőtti adatok mutattak. Ha összevetjük ezt a Mediterráneum más partjain lévő nagyvárosok fejlődésével, akkor ezen ellenkező irányú tendencia brutálisnak tűnik, és jelentősen rámutat a tér elrendeződésében bekövetkező változásokra.

6. TÁBLÁZAT – Az atlanti városkörzetek által vonzott népesség fejlődése 1971–1994

Város	Szám (ezrekben)			A növekedés éves átlaga			A városi lakossághoz viszonyított %-os aránya		
	1971	1982	1994	1971–82	1982–94	1971–94	1971	1982	1994
Casablanca	1506	2139	2770	3,24	2,18	2,68	27,9	24,5	20,6
Mohammed	70	105	170	3,75	4,1	3,9	1,3	1,2	1,3
Temara	–	49	126	–	4,2	–	–	0,55	0,95
Rabat	368	519	623	3,2	1,5	2,3	6,8	5,95	4,65
Salé	156	289	579	5,8	6,0	5,9	2,9	3,3	4,3
Kenitra	139	188	293	2,9	3,75	3,3	2,6	2,15	2,2
A városperifériák népessége ⁵	42	101	204	8,3	6,0	7,1	0,8	1,15	1,5
Atlanti conurbation	2281	3390	4765	3,65	2,9	3,24	42,2	38,8	35,5

(Források: az 1971-es, 1982-es és 1994-es marokkói, legális lakosokra vonatkozó népszámlálási adatok és személyes hozzácsatolások.)

A növekedés eltérései – 1,5-ről 6%-ra nőtt 1982 és 1994 közt – és a conurbation összevőinek növekedési ütemére jellemző fejlődés lényegét tekintve ezentúl a migráció elrendeződésének és a nemzeti, illetve fővárosi szinten megfigyelhető területi, társadalmi és gazdasági törvényeknek engedelmessé válik.

Salé földrajzi és demográfiai dinamizmusa, Temara városi forradalma, a városok perifériáin kialakuló zónák megnövekedése mind-mind meghatározói az épp végbemenő nagyvárosiasodás jellemző tüneteinek. Az „elmosódó horizontokon” kialakuló és működő széles városi kiterjedés, amely utóda lett az egy központ körül létrejövő tereknek, együtt járt egy funkcionális specializációval, valamint új, térbeli és társadalmi polarizációkkal. Ez utóbbiak részben magyarázatul szolgálnak a városi központok egyenlőtlen urbanizációjára, illetve a migrációs hullámok szelektív orientációjára. Bizonyos területek a szigorú társadalmi és politikai ellenőrzés miatt „védettnek”, illetve foglaltak minősültek, pl. Rabatban a magas

⁵ A városi perifériák agglomerációi délről észak felé haladva a következők: Berrechid, Derroua, Nouaceur, Mediouna, Bouskoura, Tit Mellil, Ain Arrouda (Casablanca perifériáján), Bouznika, Skhirate, Ain el-Aouda, Temara tengerpartja, Bouknadel (Rabat-Salé perifériáján) és Mehdiya.

építkezési díjak és lakbérek, máshol pedig épp ellenkezőleg, tárt karokkal várták a vidéki vagy nagyvárosi vándorokat, ahogy azt a „népszerű” Salé példája is mutatja.

A gazdasági fővárosra jellemző egyedül a városközpontok közt⁶, hogy alacsonyabb ütemben fejlődik, mint általában a városi növekedés. A városi régió újra megfigyelhető földrajzi kiegyensúlyozása nem tekinthető egyedül az északi szárny dinamizmusa által elért hatásnak. Azon a tömegjelenségen kívül, amely csökkenti a migrációs hullámok betörését a multimilliomos környezetbe, fel kell idéznünk azokat a kényszerítő erőket, melyek megszabják a migráció irányát, az állás- és lakás gondokkal küzdő széles agglomerációk környezeti feltételeit (a munkanélküliség aránya, rész munkák magas száma), a közlekedés és szállítás rossz feltételeit, a mindennapi élet magas költségeit. Ugyanakkor viszont a mondializáció mechanizmusai és a marokkói gazdaság beilleszkedése a világ piacgazdaságába kedvezően hatott a stratégiai funkciók és a minőségi állások koncentrálására a fővárosban, amely így új társadalmi polarizációkat eredményezett. A migrációs hullámok „tartalma” társadalmilag és gazdaságilag is finomodott: a városiakok egyre nagyobb aránya, műveltebb és jobban képzett hányada áll összhangban a gazdasági és társadalmi változásokkal, illetve a harmadik szektor tevékenységének megnövekedésével a nagyvárosokban. Ezzel ellentétben, azok a migrációs hullámok, melyek nem rendelkeztek a gazdasági és társadalmi beilleszkedéshez szükséges jellemzőkkel, más városi, illetve vidéki helyek felé fordultak.

A megfigyelhető nagyvárosi vonzás lecsökkenése nem magyarázat-e a regionális kiegyenlítődésre, amely a vidéki beruházási politika eredménye volt? A vidék fő központjainak dinamikája, s főleg azoké, melyek az utóbbi időben indultak fejlődésnek (s melyek az alacsony szintű városiasodást felmutató területeken találhatóak), az öntözött vidékek középpontjában lévő városok, a nemzetközi bevándorlók lakta régióközpontok dinamikája nem éppen elhanyagolható területi átalakulásokat tükröznek.

2. A migrációs vonzás új központjairól

A bizonyos centrumok regionális városközponttá való felemelkedését elősegítette az agadiri városi érában végbemenő különleges kereskedelmi és gazdasági dinamizmus, míg Beni Mellal esetében ugyanilyen hatással bírt a megnövekedett öntözött területek felvirágzása (évi átlag 4,3%-os növekedés az 1971–94-es hosszú periódus alatt). A nagyon kontrasztos környezeti viszonyokkal bíró Tanger (4,3%-os évi átlagnövekedés) és Fez (3,8%-os évi átlagnövekedés) rengeteg vándort vonzott magához, akik között nagyszámban voltak a gyökerüket vesztett vidékiek, akiket más, ellenséges beállítottságú vagy kevésbé szívélyes városokból már elűztek. Eközben számos más régióközpont, melyet az állam sokáig támogatott, csupán rendkívüli nehézségek árán tudta megtartani a migrációs hullámokat illetve, mint Safi esetében, bizonyos hanyatlásnak indult (3,1%) vagy mint ahogy Meknès mutatja, szembeötlő csökkenés következett be (2,3%-os évi átlagnövekedés).

Nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy a vidéki és helyi vonzáspólusok megsokszorozódtak, miután képessé váltak arra, hogy megtartsák a migrációs hullámokat, és a városi

⁶ Rabat és Salé az egyik oldalon, illetve Bou Regreg a másikon egyetlen városi agglomerációt képez.

lakosság egy részét is magukhoz vonzzák. E jelenség tanúja a marokkói térség szívében létrejövő új gazdasági és társadalmi dinamizmusoknak, illetve az élet és lakhatási szokások változásaiból adódó új mobilitási szokásoknak.

Az új adminisztratív funkciók kialakulása és a közszolgálati szféra kiteljesedése, illetve az itt dolgozók arányának megnövekedése elősegítette a vidéki városokban a harmadik szektor és a szolgáltatások (bank, kereskedelmi ügynökségek, különböző szolgáltatások, tanácsadói központok) fejlődését. Ebből pedig egyenesen következett a hivatalnokok, kereskedők lefelé irányuló migrációja, illetve a vidéki migrációs hullámok itt tartása (a közeli területek migrációjáról és társadalmi-kulturális migrációról van szó). Azokban a zónákban, ahol a mezőgazdasági munkák intenzívebbé és magasabb szintűvé váltak, a tevékenységek pedig sokrétűvé, a más területről bevándorló munkások felhasználása egyre gyakoribbá vált.

Az a tény, hogy a régiók egyre könnyebben voltak megközelíthetőek és az autós közlekedés elterjedése, mely felelős volt a kereskedelmi és redistribúciós központok megszorozódásáért, az új városlakókat a sokszínű kereskedelmi tevékenységekhez, illetve az informális gazdaság szolgáltatásaihoz vonzotta, itt foglalkoztatták őket. A tranzakcióknak és az ipari és mezőgazdasági termékek eladásának a megnövekedése a regionális centrumok „erős kereskedelmi magját (nagybani, fél-nagybani és kiskereskedelmi) számos szűkkel egyetemben” hozta létre (J.F. Troin, 1986). A mezőgazdasági és ipari termelés újfajta egységeinek beindulása ösztönözte a vidéki gazdaságot és új munkahelybázisokat hozott létre. Másrészt a belföldi turizmushoz és a szezonális és hétvégi hobbikhoz kapcsolódó tevékenységek épp ilyen hatással voltak az állásokra és tevékenységekre.

A migrációs tömegekre a legnagyobb hatással bíró városközpontok kiterjedése beleillesszük Marokkó újfajta gazdasági földrajzába, s ennél nehezebb lenne, ha visszahelyeznénk saját szociológiai és kulturális keretébe, mivel nincsenek elemzések a kulturális és társadalmi tartalmukról.

C. A migrációs hullámok újfajta sokszínűségéről

A nehézségekkel küszködő vidékekről kiinduló néprétegek klasszikus migrációja a modernizáció útjára lépő és rengeteg munkáskézre igényt tartó városok felé indult meg, tehát a vidéki exodus társult a mobilitás más formáival, létrehozván így egy komplex és fejlett migrációs rendszert. Ezek a földrajzilag különböző és ellentétes irányú mozgások egyre jobban integrálódtak a nagyszámban városiakok jelentette populáció életmódjába és megfelelték a társadalmi és professzionális mobilitás új formáinak. Bármennyire is nehéz megbecsülni e mozgásokat, tény, hogy számos, a társadalmi és territoriális szervezetet ért változsról tanúskodnak.

Egészen a hetvenes évek elejéig a városok közti migráció a rendes utat követte, tehát a kis városokból a nagyok felé mutatott, alulról felfelé mutató mozgásról beszélhetünk tehát. Főleg az atlanti parti városok vonzották őket, amely a városi vándorokat 60%-át (R. Escallier, 1979) csábította magához. A gazdasági siker (a soussi migráció, majd a régi fassi városok lakóinak migrációja) és a társadalmi előmenetel mind-mind megvalósult a gazdasági központban és fővárosban. Azóta pedig a városok közti migráció mindennapivá és sokirányúvá vált.

A vállalatok, az adminisztrációs központok elküldték képviselőiket. A hivatalnokok, alkalmazottak, funkcionáriusok a vidéki városokban új gazdasági és szolgáltatási funkciókra tettek szert. Az új, az átlagosnál magasabb jövedelemmel rendelkező és az új fogyasztási módokból, illetve a teret meghatározó újfajta kapcsolatokból profitáló ide érkezettek átalakították a társadalmi struktúrát (új hierarchia, a középosztályok felemelkedése) és megváltoztatták a városok atmoszféráját is. Így ez utóbbiak a városiasság jelentős előnyeit használhatták ki. Az 1975–82-es⁷ megfigyelési periódus alatt fel lehetett mérni e jelenség fontosságát és a helyzetek kiváltotta eltéréseket is.

Az egyes nagyvárosok migrációs hullámaikat jellemző városiasodási index (a városi és a vidéki vándorok aránya) több szituációtípust határozott meg. A főleg városi vándorokat befogadó városok: Kenitra, (2,3 városi vándor 1 vidéki vándorlóval szemben), Khouribga (2,4), Rabat-Salé (1,75), Meknès (1,37), Agadir (1,2). Az azonos arányú városi és vidéki bevándorlókat befogadó városok: Oujda (1,1), Marrákes, Casablanca-Mohammedia, Safi (1-nek felel meg) és a fejlődésben elmaradt városok, melyek főleg vidéki vándorokat fogadnak be: Fez (0,58) és Tetuán (0,73).

A városi vándorok főleg más nagyvárosi központokból érkeznek (melyeket 100.000 lakosnál többen lakják). Tangerben 234 nagyvárosból származó bevándorló jut 100, kisebb városból jövő lakosra, Rabat-Salé és Tetuán esetében ez a szám 130, Agadir, Kenitra és Marrákes esetében pedig 120. Fez (90), Safi és Khouribga (60), illetve Oujda kapcsán a viszony megfordul.

Így ha összevetjük (a nagyvárosok esetében) a várost elhagyók arányát az érkezések arányával, több különböző helyzetet vázolhatunk fel. Itt vannak először is azok a városok, amelyekben a bevándorlók száma jóval meghaladja az elhagyók számát: Tanger (2,6 bevándorló jut 1 elvándorlóra), Rabat-Salé (1,7), Casablanca-Mohammedia (1,5) és alacsonyabb mértékben igaz ez Agadirra is (1,1). Másodszor azok a városok, ahol a bevándorlók száma nem képes kompenzálni az elvándorlókat: Kenitra (0,7 bevándorló jut 1 elvándorlóra) és harmadszor pedig azok a városok, ahol az elvándorlók aránya szinte teljesen jelentéktelenné teszi a bevándorlók számát: Marrákes, Khouribga, Oujda és Fez (55 nagyvárosból származó bevándorló jut 100 nagyvárosi kivándorlóra).

A migrációs rendszeren belül Fez helyzete rendkívül érdekesnek tűnik, mivel egyesíti magában a negatív jellemzőket: vidéki bevándorlók döntő aránya, városi, főleg felfelé irányuló migráció, deficités migrációs egyenleg a nemzeti vagy regionális nagyvárosi központokkal. Oujda és Safi helyzete, éppúgy, mint Khouribgáé és Tetuáné, alig nevezhető kedvezőbbnek. A specializálódott központok (Khouribga-Safi) vagy a fejlődés határára csúszo központok (Oujda-Tetuán) a marokkói területi rendszer érzékeny pontjait jelentik.

A legfavorizáltabb központok jellemzői: városi bevándorló többség, nagy arányban a nagyvárosi központokból, „nyereséges” migrációs egyenleg a tengerpart részre vonatkoztatva. Ezek a centrumok vagy az atlanti parti városok vonzáskörzetéhez tartoznak, vagy dinamikus régiókat egyesítenek (Agadir), vagy nagy vonzáskörzettel bírnak előnyös föld-

⁷ Az 1994-es népszámlálási eredmények megerősíthetnék ezt a tendenciát. Azok az adatok azonban, melyek a városi migráció mértékéről pontos felvilágosítást adhatnának, még nem állnak rendelkezésünkre.

rajzi helyzetükből következően (Tanger). Rabat-Salé és Agadir egyesíti magában az összes előnyös jellemzőt.

A városok közti mozgások, felfelé, lefelé mutató, illetve laterális mozgások (melyek az azonos szinten álló városok közt léteznek, melyek a múlttól eltérően kevésbé irányulnak az atlanti parti konurbáció felé) tanúsítják a marokkói földrajzi rendszer mély átalakulásait. A régiók integrálása tovább folyik, és számos regionális központ csupán alacsony szintű közreműködése kihangsúlyozza a területi felépítmény gyengeségeit.

ÖSSZEFOGLALÁS

A vidéki lakosság városokba való áramlása még messze nem fejeződött be, mint ezt a városiasodás meglévő szintje is jól mutatja. A vidéki világ, mely jelentős elmaradásban van a demográfiai átmenetben, nagyon dinamikus marad. Ráadásul a vidék kénytelen szembe-sülni az egyenlőtlen mezőgazdasági struktúrák társadalmi téren pusztítónak minősülő hatásaival és a csupán alacsony számú munkaerőt igénylő termelési mód okozta fejleményekkel. Számos vidék vagy mesterséges, vagy kezdeti szintű gazdasági helyzetben van, amely potenciálisan azt a szomorú tényt okozhatja, hogy a regionális, földműves népesség elhagyja e területeket.

Amennyiben a vidéki népesség gyökértelessé válása össze van kötve a modernizációs és vidékfejlesztési nehézségekkel, akkor a migrációs hullámok irányát meghatározza azon városok vonzásereje, melyek integráló képessége az új bevándorlókra vonatkoztatva még messze nem merült ki. Az atlanti parti városok lecsökkent vonzása, a rurális exodus regionalizációja, a legnagyobb mértékben jellemző rövid távú migráció, mind-mind kifejezői a territoriális változásoknak.

A térbeli-társadalmi struktúrák szükségletei számos változtatást igényelnek a földrajzi mobilitással kapcsolatosan. Ez utóbbiak pedig új formákat hoznak létre. A társadalmi és gazdasági élet szabályozásához kötődő, városok közti migráció mind intenzitásában, mind sokszínűségében nagyarányban gazdagodott, s ez elővetíti a népesség földrajzi mozgásának integrálódását és hétköznapivá válását.

BIBLIOGRÁFIA

- Beguín, H. (1974): L'organisation de l'espace au Maroc. Bruxelles. Acad. Roy. des Sciences d'Outre-Mer (787o.)
- CERED (1986): Analyses et tendances démographiques au Maroc. Direction de la Statistique. Rabat. (229 o.)
- CERED (1987): La dynamique des centres urbains au Maroc (1960–1982). Direction de la Statistique. Rabat. (59 o.)
- CERED (1993): Migration et urbanisation au Maroc. Direction de la Statistique. Rabat. (264 o.)
- END (1990): Enquête Démographique Nationale: 1986–88: Rapport préliminaire: Direction de la Statistique. Rabat. (1990), (44 o.)
- Direction de la Statistique (1991): Déplacement et mouvement migratoires de la population du Maroc. END (1986–88). Division de la population, Rabat. (133 o.)
- Escallier, R. (1978): La population urbaine du Maroc, étude géographique. Université de Nice Sophia-Antipolis. (4 kötet), (1213 o.)
- Escallier, R.(1979): Les migrations interurbaines comme expression des inégalités socio-spatiales: le cas marocain. Tours. Urbama. Fasc. De recherches n. 5 (15–37. o.)
- Escallier, R.(1980): Espace urbaine et flux migratoires: le cas de la métropole économique marocaine: Casablanca. Folyóirat: Méditerranée n. 1. (3–14.o.)
- Escallier, R. (1984): Citadins et espace urbain au Maroc. Tours. Urbama. Fasc de Recherches. 8. és 9. kiadás (403 o.)
- Noin, D. (1970): La population rurale du Maroc. Paris. PUF. 2. kötet (279. és 342. oldal)
- Signoles, P.(1985): L'espace tunisien, capital et Etat-Région. Tours. Urbama, Fasc. de Recherches. 14. és 15. kiadás (1041 o.)
- Troin, J.F.(1975): Les souks marocains. Aix-en Provence. ED ISUD. (503 o.)
- Troin, J.F. (1986): Petites villes et villes moyennes au Maroc: hypothèses et réalités. Tours. Urbama. Fasc. de Recherches. 16. kiadás (69–84 o.)
- Troin, J:F. (1987): La conurbation littorale marocaine. Composantes actuelles et réalités futures. Paris. Maghreb-Machrek. N. 118 (71–85. o.)
- Urbama (1986): Petites villes et villes moyennes dans le Monde Arabe. Tours. Fasc.de Recherches. 16. és 17. kiadás (838 o.)